

Janusz Małek

Migracje ludności niemieckiej, polskiej i litewskiej na ziemię pruskie w XIII-XVIII wieku

---

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 4, 431-441

2003

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Janusz Małek

Migracje ludności niemieckiej, polskiej i litewskiej na ziemię pruskie w XIII—XVIII wieku*

1. Wprowadzenie

Przed dwoma laty w czasopiśmie „Masovia” ukazał się mój artykuł *Zróżnicowanie etniczne Mazur w czasach nowożytnych*¹. Nie sądziłem wówczas, że tak szybko wrócę do tej problematyki. Tymczasem organizatorzy konferencji „Prusy — krainą wielkich migracji” zobligowali mnie tym razem do naszkicowania dziejów kolonizacji i zaludnienia całych ziem pruskich w okresie późnego średniowiecza i czasach nowożytnych. Nie ma potrzeby chyba tłumaczyć, że nie jest to zadanie łatwe. Pojęcie „migracja” jest definiowane w *Słowniku współczesnego języka polskiego* następująco: „migracja — [jest to] masowa wędrówka, przenoszenie się ludności w obrębie danego kraju lub pomiędzy różnymi krajami w celu zmiany miejsca pobytu na stałe lub na pewien czas, wywołane czynnikami politycznymi, etnicznymi, religijnymi, ekonomicznymi; przesiedlanie się ludności”². W naszych rozważaniach będziemy się zajmować Prusami właściwymi, (które później kolejno nazywano Prusami Książęcymi, a następnie Prusami Wschodnimi), zaludnionymi przez ludność staropruską. Pomorze Gdańskie i Ziemia Chełmińska, tworzące później terytorium Prus Królewskich, a od końca XVIII w. Prusy Zachodnie, niezmiernie interesujące dla historii osadnictwa, muszą być z natury rzeczy potraktowane jedynie marginalnie.

W roku 1226, kiedy Konrad Mazowiecki sprowadził Zakon Krzyżacki do Prus, terytorium to zamieszkiwała ludność staropruska — jak przyjmuje Henryk Łowmiański³, a za nim Gerard Labuda⁴ — w liczbie około 170 tys. osób. Rozmieszczenie ludności staropruskiej nie było równomierne. Można tu wyróżnić dwie strefy zaludnienia: strefę północno-zachodnią — stosunkowo gęsto zaludnioną — oraz strefę południowo-wschodnią, której część południowa pozbawiona była niemal ludności, a część wschodnia zamieszkała była raczej skromnie. I tak w strefie północno-zachodniej najgęściej była zaludniona Sambia licząca 22 tys. mieszkańców, z kolei Skalowia, Nadrowia, Natangja, Barcja, Warmia, Pomezania i Pomezania miały liczyć średnio po 16,5 tys. osób, co łącznie daje 137,5 tys. osób dla tej strefy. W strefie południowo-

---

* *Zmieniona wersja referatu przedstawionego 2 grudnia 2002 r. na sesji „Prusy Wschodnie krainą wielkich migracji” zorganizowanej przez Towarzystwo Naukowe i Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie.*

1 J. Małek, *Zróżnicowanie etniczne Mazur w czasach nowożytnych*, Masovia, Giżycko 2000, t. 3, ss. 5—14.

2 *Słownik współczesnego języka polskiego*, t. 1, Warszawa 2000, s. 517.

3 H. Łowmiański, *Polityka ludnościowa Zakonu Niemieckiego w Prusach i na Pomorzu*, Gdańsk 1947, s. 43.

4 M. Biskup, G. Labuda, *Dzieje Zakonu Krzyżackiego w Prusach. Gospodarka — społeczeństwo — państwo — ideologia*, Gdańsk 1988, s. 73.

-wschodniej znajduje Gerard Labuda⁵ 33 tys. mieszkańców w Sudawii, natomiast nie dolicza do ogólnego bilansu zaludnienia ziem pruskich (około 170 tys.) mieszkańców ziemi Sasinów i Galindii, choć nie uważa, aby te ziemie były doszczętnie wyludnione. Niezwykle interesująca jest zbieżność gęstości zaludnienia ludności staropruskiej według ustaleń Henryka Łowmiańskiego z rozmieszczeniem pruskich nazw miejscowych w Prusach właściwych⁶. Teoretycznie można by więc założyć, że ewentualna migracja obcej ludności do Prus obejmie w pierwszym rzędzie strefę południowo-wschodnią, szczególnie słabo zaludnioną. Stało się jednak inaczej. Zakon Krzyżacki otworzył wrota dla osadników z Niemiec najpierw w zachodniej części Prus. Podbój Prus poprzedziło wyparcie z ziemi chełmińskiej (a więc z dawnej polskiej dzielnicy) Prusów, którzy w momencie przybycia Krzyżaków posiadali tutaj kilka warownych gródków. Następnie kolejno zajmowano Pomezanie, Pomezanie, Warmię, Natangię, Barcję, Jaćwież (Sudawie) i Sambię. Zdobywcy posuwali się wzdłuż dróg wodnych — jak pisze Karol Górski⁷ — korzystając z okrętów wojennych na Wiśle czy Zalewie Wiślanym. Te szlaki wodne stanowiły punkty wyjścia do wypraw w głąb kraju. Mimo dwóch powstań pruskich skierowanych przeciwko Krzyżakom (w latach 1242—1247 oraz 1260—1274), ostatecznie w roku 1283 — zdaniem kronikarza Dusburga — podbój Prus został dokonany — i dodajmy — państwo Zakonu Krzyżackiego w Prusach stało się faktem. Przed Zakonem Krzyżackim stanęły teraz nowe zadania, które pojawiały się już wcześniej, ale ze względu na prowadzone wojny z Prusami nie mogły mieć charakteru priorytetowego. Naturalnie chodziło tutaj o kolonizowanie nowo zdobytych ziem. I w tym momencie dochodzimy do właściwego naszego tematu. Tymi obcymi, którzy przybyli do Prus, byli Niemcy, Polacy i Litwini. Z kolei Holendrzy, Czesi, Szkoci, Anglicy, Szwedzi czy Szwajcarzy, Żydzi także osiedlali się w Prusach w różnych okresach historycznych, zwłaszcza w XVI i XVII w., ale ich liczba była niewspółmierna do trzech pierwszych narodowości. Ramy objętościowe artykułu zmuszają nas do zajęcia się tylko trzema najważniejszymi migracjami do Prus: niemiecką, polską i litewską. One to bowiem przesądziły o takim a nie innym obliczu etnicznym tych ziem. To one zasymilowały tę część ludności pruskiej, która przetrwała krucjaty i podbój Prus prowadzony przez Krzyżaków. Staroprusowie zniknęli ostatecznie w latach osiemdziesiątych XVII w. jako nacja⁸. Ta autochtoniczna ludność rozplynęła się wśród obcych przybyszów: Niemców, Polaków i Litwinów.

Zanim przejdziemy do naszkicowania dziejów wspomnianych wyżej trzech migracji do Prus, musimy choćby kilka zdań poświęcić stanowi badań nad interesującą nas problematyką. Wśród badaczy niemieckich, którzy zajmowali się lub zajmują tą tematyką, należy wymienić: Christiana Krollmanna⁹, Kurta Kasiskego¹⁰, Klause Riel¹¹,

5 M. Biskup, G. Labuda, op. cit., s. 54 i 73 na podstawie obliczeń H. Łowmiańskiego, *Studia nad początkami państwa i społeczeństwa litewskiego*, t. 1, Wilno 1931, ss. 78—95.

6 W. Horn, *Die Verbreitung der preussischen Ortsnamen in Ordenspreussen*, Prussia, 1938, Bd. 32, s. 71 (mapka).

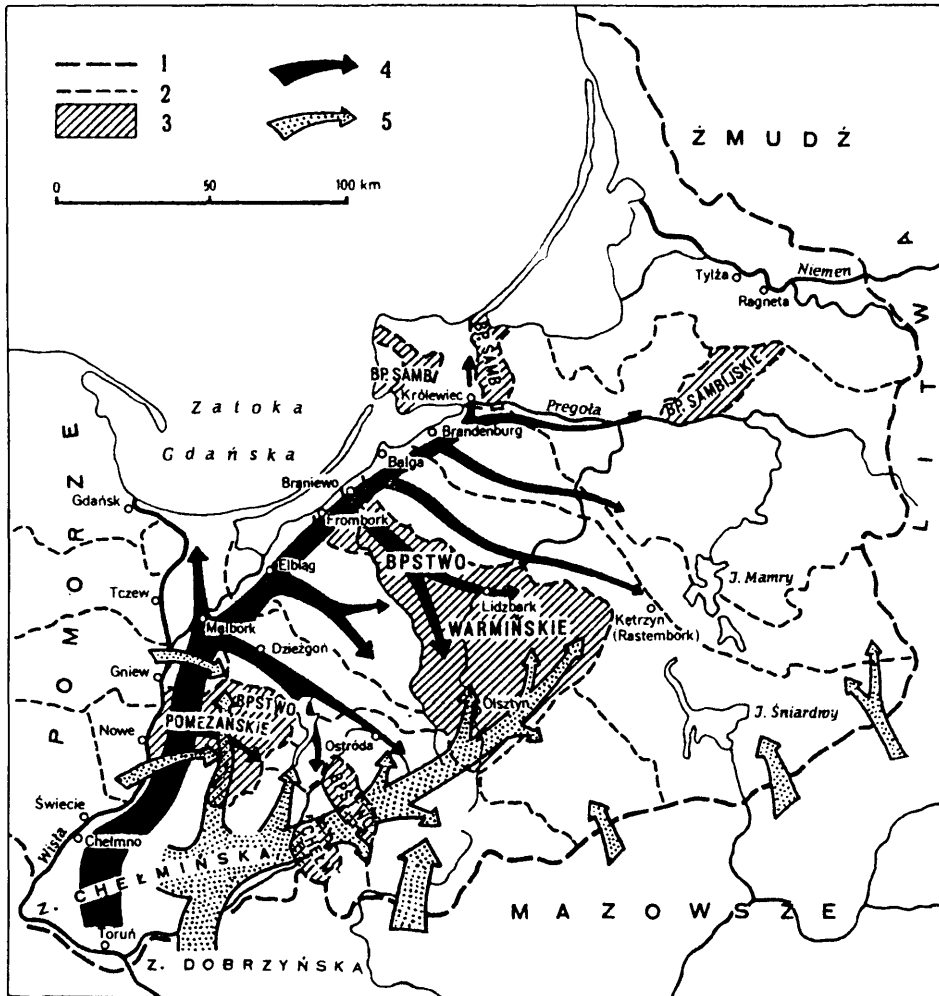
7 K. Górski, *Zakon Krzyżacki a powstanie państwa pruskiego*, Wrocław 1977, s. 37.

8 Ł. Okulicz-Kozaryn, *Dzieje Prusów*, Wrocław 1997, s. 490; M. Polakówna, *Zanik ludności pruskiej*, w: *Szkiele z dziejów Pomorza*, t. I, pod red. Gerarda Labudy, Warszawa 1958, s. 205 i n.

9 Ch. Krollmann, *Die Besiedlung Ostpreussens durch den Deutschen Orden*, Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Bd. XXI, Stuttgart 1928; idem, *Die deutsche Besiedlung des Ordenslandes Preussen*, Prussia, Königsberg 1931, Bd. 29.

10 K. Kasiske, *Die Siedlungstätigkeit des Deutschen Ordens im östlichen Preussen bis zum Jahre 1410*, Königsberg 1934.

11 K. Riel, *Die Siedlungstätigkeit des Deutschen Ordens in Preussen in der Zeit 1410—1466*, Altpreussische Forschungen, Königsberg 1937, Bd. 14.

Prusy z XIII i XIV w. z podziałem na okręgi administracyjne oraz z kierunkami kolonizacji polskiej i niemieckiej. 1 – granice Prus Krzyżackich; 2 – granice komturstw i wójtostw; 3 – posiadłości biskupie; 4 – kierunki kolonizacji niemieckiej; 5 – kierunki kolonizacji polskiej – z Pomorza, ziemi dobrzyńskiej, chełmińskiej oraz z Mazowsza (K. Górski, *Zakon Krzyżacki a powstanie państwa pruskiego*, Wrocław 1977, s. 79.).

Waltera Kuhna¹², a z polskich — Wojciecha Kętrzyńskiego¹³, Stanisława Zajączkowskiego¹⁴, Karola Górskiego¹⁵, Henryka Łowmiańskiego¹⁶, Mariana Biskupa, Gerarda Labudę¹⁷ i Grzegorza Białuńskiego¹⁸. Zasadniczy spór toczył się między historykami niemieckimi i polskimi o zakres i charakter kolonizacji Prus przez żywioł polski (mazurski), a wśród historyków niemieckich (Krollmann, Kasiske) o periodyzację migracji ludności niemieckiej na ziemię pruskie w okresie średniowiecza oraz znaczenie kolonizacji wewnętrznej dla osadnictwa tych ziem. Do kwestii tych powrócimy jeszcze przy omawianiu w porządku chronologicznym migracji do Prus każdej z trzech grup narodowościowych: Niemców, Polaków i Litwinów.

2. Migracje ludności niemieckiej

Należałoby zapytać na początku, jakie były przyczyny migracji ludności niemieckiej do Prus. Odpowiedzi należy szukać zarówno w sytuacji demograficznej Niemiec, a więc w zauważalnym przeludnieniu, w korzystnych warunkach ekonomicznej egzystencji w Prusach gwarantowanych w przywilejach lokacyjnych wystawianych osadnikom przez Krzyżaków oraz po prostu w ciekawości poznawania nowych ziem. Historycy niemieccy proponują odmienne periodyzacje kolonizacji niemieckiej w Prusach w okresie średniowiecza. Krollmann¹⁹ wyróżniał następujące okresy: 1. — lata 1226—1290, 2. — lata 1290—1350, 3. — lata 1350—1410, z kolei Kasiske²⁰ proponował następującą periodyzację: 1. — lata 1226—1310, 2. — lata 1310—1410, 3. — lata 1410—1525. Z polskich historyków bliższy propozycji Krollmanna był Zajączkowski²¹, natomiast ku wariantowi Kasiskego skłaniał się Łowmiański²². Nie sposób bez przeprowadzenia szczegółowych badań włączyć się do tego sporu. Jednak kiedy przesuniemy datę końcową pierwszego okresu w ujęciu Krollmanna z roku 1290 na rok 1310, czego on nie wykluczał, oraz połączymy dwa kolejne proponowane przez niego okresy w jeden, to propozycja Kasiskego jest do przyjęcia. Pierwsze pięćdziesiąt lat w dziejach państwa krzyżackiego w Prusach to okres kolonizacji mieszczańsko-rycerskiej. Jest to całkiem zrozumiałe. Trudno było bowiem w warunkach ciągłych walk z Prusami osadzać tutaj niemiecką ludność chłopską. Zakon powadził podbój Prus przede wszystkim w oparciu o rycerzy krzyżowców z Niemiec. Niektórzy z nich pozostawali w Prusach na stałe, otrzymując z rąk

12 W. Kuhn, *Geschichte der deutschen Ostsiedlung in der Neuzeit*, Bd. 1—2, Köln 1955—1957.

13 W. Kętrzyński, *O ludności polskiej w Prusiech niegdyś krzyżackich*, Lwów 1882.

14 S. Zajączkowski, *Podbój Prus i ich kolonizacja przez Krzyżaków*, Toruń 1935.

15 K. Górski, *Początki kolonizacji polskiej w Prusach*, Strażnica Zachodnia, R. XII, Poznań 1933, ss. 549—563; idem, *Z dziejów żywiołu polskiego w Prusiech od 1525 do 1772 r.*, Jantar, R. III, 1939, ss. 1—12.

16 H. Łowmiański, *Polityka ludnościowa Zakonu Niemieckiego w Prusach i na Pomorzu*, Gdańsk 1947.

17 M. Biskup, G. Labuda, op. cit.; zob. także M. Biskup, *Uwagi o problemie osadnictwa i sieci parafialnej w Prusach Krzyżackich w wiekach XIV—XV*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 1983, nr 2—3, ss. 199—217; idem, *Etniczno-demograficzne przemiany Prus Krzyżackich w rozwoju osadnictwa w średniowieczu (o tzw. nowym plemieniu Prusaków)*, Kwartalnik Historyczny, 1991, nr 2, ss. 45—67.

18 G. Białuński, *Osadnictwo regionu Wielkich Jezior Mazurskich od XIV do początku XVIII wieku — starostwo leckie (gizyckie) i ryńskie*, Olsztyn 1996; idem, *Przemiany społeczno-ludnościowe południowo-wschodnich obszarów Prus Krzyżackich i Książęcych (do 1568 roku)*, Olsztyn 2001.

19 Ch. Krollmann, *Die Besiedlung Ostpreussens*, ss. 280—298.

20 K. Kasiske, op. cit., s. 3 i n.

21 St. Zajączkowski, op. cit., s. 33.

22 H. Łowmiański, op. cit., s. 24.

Zakonu znaczne nadania ziemskie. W XIII w. osiedliło się tutaj około sto rodzin rycerzy z Niemiec z Miśni, Saksonii Górnej i Dolnej, Turynгии, a nawet Westfalii, a także ze Śląska²³. Rycerze ci opierali swoją majątkową egzystencję początkowo na pracy ludności tubylczej. Dwa powstania Prusów przeciwko Krzyżakom wpłynęły wyraźnie na zmniejszenie liczebności imigrantów — rycerzy z Niemiec. Niektórzy z nich powrócili do kraju macierzystego. Najbardziej bezpieczne dla nowych osadników były miasta otoczone murami, stąd też ciągle rosła ich liczba i liczebność. Szlaki migracyjne z Niemiec do Prus prowadziły niewątpliwie przez Wielkopolskę i Kujawy. Dokumentem datowanym 15 lutego 1238 r. książę wielkopolski Władysław Odonic zwolnił od opłat celnych Krzyżaków, jak i innych ludzi (ale nie kupców) zmierzających do Prus²⁴. Synowie Odonica Przemysław i Bolesław potwierdzili ten przywilej 22 marca 1243 r., podkreślając, iż dotyczy on ludzi, którzy udają się do Prus „wraz ze swoimi rodzinami, wozami, bydłem i wszelkimi rzeczami konno lub pieszo chcąc zamieszkać na ziemiach krzyżackich”²⁵. Z chwilą ustania walk z Prusami i stabilizacją w państwie krzyżackim nastąpiły sprzyjające warunki do sprowadzania do pruskiego kraju także ludności chłopskiej z Rzeszy. Były to już lata 1280—1310. Masowa wówczas imigracja chłopów niemieckich do Prus zadecydowała — zdaniem Krollmana²⁶ — o niemieckim obliczu państwa krzyżackiego. W Inflantach, gdzie żywioł niemiecki ograniczony był tylko do mieszczan i wielkich właścicieli ziemskich stanowiących niewielki procent ogółu ludności, stał się elementem nietrwałym. Chłopi niemieccy nie chcieli udawać się do Inflant drogą morską, uznając ją za zbyt niebezpieczną, natomiast droga lądowa była dla nich praktycznie niedostępna, gdyż Litwini zdecydowanie nie przepuszczali przez swoje terytorium osadników niemieckich. Zagarnięcie Pomorza Gdańskiego przez Krzyżaków spowodowało — jak sądzi H. Łowmiański²⁷ — zmianę polityki „wizowej” Władysława Łokietka wobec przemieszczających się przez Polskę niemieckich osadników udających się z Niemiec do Prus. Właśnie od roku 1310 miało miejsce gwałtowne zmniejszenie niemieckiej chłopskiej kolonizacji w Prusach, a około 1350 r. nastąpiło kolejne załamanie napływu imigrantów z Niemiec. Tym razem regres objął nie tylko osadników chłopów, ale także mieszczan i rycerzy. Przyczyny tego stanu były różne. Jedną z nich stanowiły olbrzymie ubytki ludności w Europie, a zwłaszcza w Niemczech w wyniku strat spowodowanych przebiegiem wojny stuletniej (1337—1453), a zwłaszcza na skutek zarazy czarnej śmierci (*mors nigra* — dżuma). Straty demograficzne spowodowały zapotrzebowanie na siłę roboczą w krajach macierzystych, zwłaszcza rozwój miast niemieckich wchłaniał ewentualne nadwyżki ludności wiejskiej. Kolonizacja Prus w latach 1350—1410 trwała dalej, choć zmieniła swój charakter. Na czoło wysunęła się teraz tzw. kolonizacja wewnętrzna. Otóż zbędna ekonomicznie ludność niemiecka z zachodniej i północnej części Prus otrzymywała wówczas nadania w południowej czy wschodniej części tego kraju. Walter Kuhn zauważa, iż już od lat trzydziestych XIV w. Zakon osadzał w południowej części (okręgi Nidzicy, Działdowa, Dąbrówna czy Ostródy) swego państwa ludność polską wywodzącą się z Mazowsza i w mniejszym stopniu z ziemi

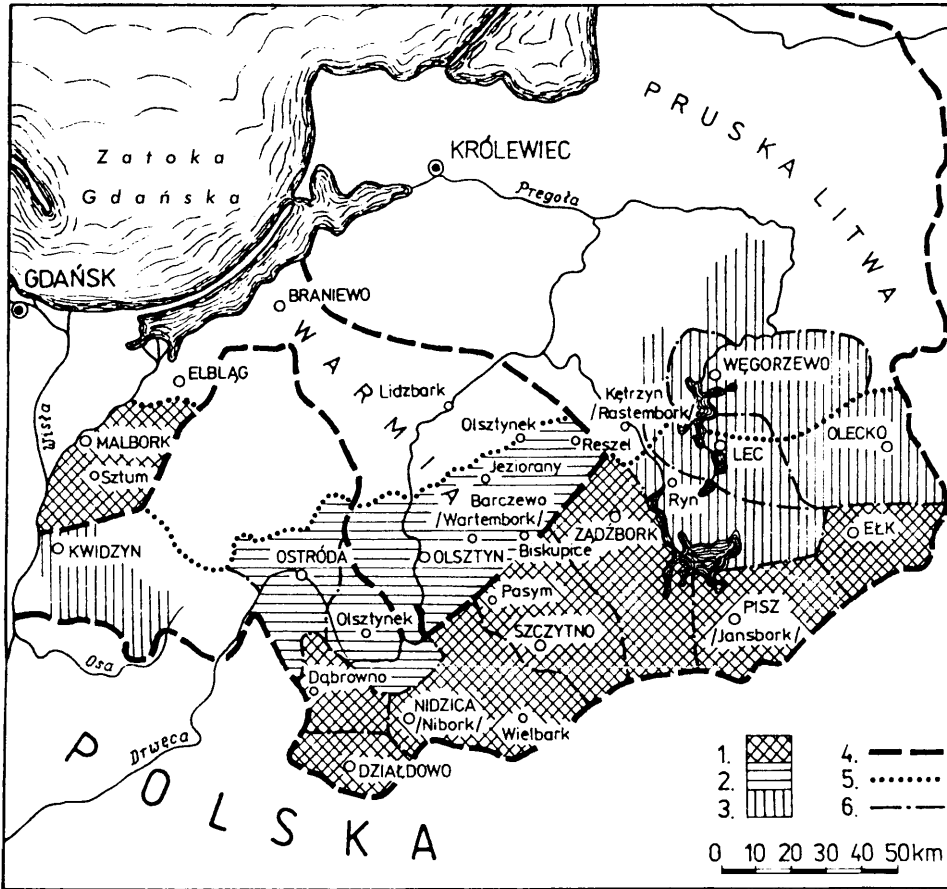
23 St. Zajączkowski, op. cit., s. 35.

24 *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski* (dalej: KDW), wyd. I. Zakrzewski, t. 1, Poznań 1877, nr 207, s. 176; *Preussisches Urkundenbuch* (dalej: PrU), t. 1, cz. 1, Königsberg 1882, nr 127, ss. 96—97.

25 KDW, t. 1, nr 237, ss. 199—200; PrU, nr 141, ss. 106—107. Zob. także H. Łowmiański, op. cit., s. 33.

26 Ch. Krollmann, *Die Besiedlung Ostpreussens*, s. 291 i n.; H. Łowmiański, op. cit., s. 32.

27 H. Łowmiański, op. cit., s. 34.

Rozwój osadnictwa polskiego (mazurskiego) w Prusach Krzyżackich (potem Książęcych) w XV–XVII w. 1 – obszary skolonizowane przed rokiem 1525; 2 – obszary zasymilowane w XVI–XVII w.; 3 – obszary skolonizowane w XVI w. przez kolonizację wewnętrzną; 4 – granice Polski (1466–1772); 5 – granice powiatów mazurskich (K. Górski, *Z dziejów żywiołu polskiego w Prusach 1525–1772*, Jantar, 1939, nr 3, s. 5).

chełmińskiej. Bilans kolonizacji niemieckiej zarówno tej zewnętrznej, jak i wewnętrznej, gdyby go dokonać dla roku 1410, okazałyby się pokaźny. Badacze niemieccy i polscy zgodnie przyjmują, iż w tymże roku 1410 Prusy właściwe zamieszkiwało 270 tys. mieszkańców, z tego 52% stanowili Niemcy, 38% Staroprusowie i tylko 10% Polacy²⁸. Wojny Zakonu Krzyżackiego z Polską w latach 1409—1411, 1414, 1422, 1454—1466 nie sprzyjały ściąganiu do Prus osadników z Niemiec. Dopiero po zawarciu II pokoju toruńskiego w roku 1466 mamy do czynienia z kolejną falą niemieckiego osadnictwa rycerskiego. Dowódcy wojsk zaciężnych walczący po stronie Zakonu byli wówczas wynagradzani licznymi nadaniami w postaci majątków ziemskich. W sumie, według obliczeń Mühlverstedta²⁹, do roku 1525 osiedliło się tutaj około dwustu rodzin szlacheckich z Rzeszy, m.in. Dohnowie, Schliebenowie, Eulenburgowie czy Kreytzenowie — żeby poprzestać tylko na kilku najbardziej znanych z kart historii Prus. W XVI w. osadnictwo niemieckie sprowadzało się do kolonizacji wewnętrznej, której dzieje pozostają na marginesie naszych rozważań, gdyż punkt ciężkości położyliśmy na migracji z zewnątrz Prus. Wypada więc krótko wspomnieć o innych nacjach, które imigrowały do Księstwa Pruskiego w tym stuleciu. I tak 2 tys. Holendrów, uciekając przed prześladowaniami religijnymi w swojej ojczyźnie, znalazło azyl w Prusach Książęcych. Początki tej kolonizacji sięgają lat trzydziestych XVI stulecia. Holendrzy i Fryzowie, zazwyczaj menonici (anabaptyści), osiedlali się w okolicach Pasłęka (stąd nazwa Preussisch Holland — „Pruska Holandia”) i Przezmarka³⁰. W XVII w. żywioł niemiecki brał udział w kolonizacji wewnętrznej południowych i wschodnich części kraju. W kolonizacji szkatułowej Niemcy zajmowali prominentne funkcje i miejsca, ale w stosunku do żywiołu polskiego i litewskiego byli nieliczni i ulegali asymilacji³¹. Wreszcie w XVIII w. ta część Królestwa Pruskiego, którą się tutaj zajmujemy, stanęła wobec poważnych kłopotów demograficznych. Zaraza dżumy w latach 1708—1711 zdziesiątkowała ludność tego kraju. Zabrała ze sobą ponad 200 tys. ofiar³². Zaistniała konieczność sprowadzenia osadników spoza kraju. Tym razem znów sięgnięto do rezerw w Niemczech. Sytuacja była o tyle korzystna, iż istniała potencjalna grupa zainteresowanych w takim exodusie w biskupstwie Salzburga. Z powodu swego protestanckiego wyznania musieli oni opuścić swój macierzysty kraj. Do Prus przybyło ich od roku 1732 ponad 15 tys., poprzedziła ich grupa kilku tysięcy osadników z południowych i zachodnich Niemiec (z Nassau³³, Palatynatu Renu, Alzacji i Lotaryngii), a zwłaszcza ze Szwajcarii w latach 1711—1713 i 1721—1725³⁴. Ci ostatni

28 J. Małek, op. cit., s. 8.

29 G. A. Mühlverstedt, *Der Herrenstand in Preussen*, Diplomatorium Ilebursense, 2 Theil, Magdeburg 1870, s. 847, 851—852 i 860; J. Małek, *Ustawa o rządzie Prus Książęcych z roku 1542*, Toruń 1967, ss. 46—47.

30 B. Schumacher, *Niederländische Ansiedlungen im Herzogtum Preussen zur Zeit Herzog Albrechts (1525—1568)*, Leipzig 1903, ss. 31—31.

31 W. Kuhn, op. cit., s. 39: „Zwar liess sich eine Reihe deutscher Wildnisbereiter Schatulland im Lithauischen und Masurischen zuteilen, doch gingen sie in der fremden Umgebung ihrem Volkstum bald verloren”.

32 W. Sahn, *Geschichte der Pest in Ostpreussen*, Leipzig 1905, s. 150 ustalił liczbę zgonów na terytorium dawnych Prus Książęcych na 231 846 osób, jednak od tej liczby należało odliczyć przeciętną roczną liczbę zgonów naturalnych; zob. też E. Cieślak, *Historia Pomorza*, t. 2, cz. 2, Poznań 1984, s. 421; S. Flis, *Dżuma na Mazurach i Warmii w latach 1708—1711*, KMW, 1960, ss. 473—523.

33 F. Stahl, *Nassauische Bauern und andere deutsche Siedler in Ostpreussen*, Königsberg 1936.

34 A. Skalweit, *Die ostpreussische Domänenverwaltung unter Friedrich Wilhelm I und das Retablisement Litauen*, Leipzig 1906, s. 262 i n.; F. Terveen, *Gesamtstaat und Retablisement. Der Wiederaufbau d. nördl.*

osiedlali się w okolicach Wystruci³⁵. Wreszcie po wojnie siedmioletniej w latach 1756—1763 Fryderyk II sprowadził około 15 tys. osób z Niemiec do Prus. Znaczną część tej społeczności stanowili urzędnicy i wojskowi³⁶.

3. Migracje ludności polskiej (mazurskiej)

Zagadnieniu temu — jak wspomniano na wstępie — poświęcony został osobny artykuł autora opublikowany przed dwoma laty w „Masovii”, stąd też w tym miejscu ograniczymy się do wniosków, jakie tam sformułowano. Kolonizacja ludności polskiej w Prusach była jakby kontynuacją kolonizacji niemieckiej. Co prawda osadzono pewną liczbę osadników Polaków przed rokiem 1410, w sumie stanowili oni — przypomnijmy — około 10% ogółu mieszkańców, ale właściwa migracja tej ludności do Prus rozpoczęła się w pierwszym dziesięcioleciu XV w. Kiedy zabrakło ochotników z Niemiec, a znaczne obszary Prus pozostawały niezaludnione, a więc nie przynosiły Krzyżakom dochodów z podatków, bo nie miał kto ich płacić, najbardziej rozsądną decyzją było sprowadzanie obcych etnicznie osadników, ale gotowych do osiedlenia się w Prusach. Przeludnione i nieodległe Mazowsze oraz ziemia chełmińska mogły dostarczyć takich kolonistów. Historycy zajmujący się historią osadnictwa polskiego w Prusach wyróżniają trzy okresy: 1. — lata około 1400—1540, 2. — 1540—1568/1600, 3. — 1600—1709³⁷. Sądzę, że należałoby dokładniej przyrzeć się początkom polskiej migracji do Prus, ustalić precyzyjnie jej chronologię oraz miejsce pochodzenia kolonistów (ziemia chełmińska, Mazowsze) w poszczególnych okresach historycznych. Istnieją różnice zdań między historykami niemieckimi i polskimi co do zasiedlenia ziemi Sasinów. Ci pierwsi widzą tam Polaków dopiero po roku 1410, drudzy natomiast, a także Kurt Kasiske, wcześniej, bo od około połowy XIV w.³⁸ Duże nadzieje na rozwiązanie tej kontrowersji pokładałbym w przygotowywanym studium Grzegorza Białuńskiego o osadnictwie zachodnich Mazur. Wróćmy do tzw. osadnictwa mazurskiego. Otóż na początku w Prusach osadzano drobne rycerstwo mazowieckie. Według obliczeń Hermanna Golluba³⁹ już do roku 1525 w południowej i wschodniej części Mazur, tj. w trójkącie Pisz — Ełk — Giżycko (Lec), Zakon osadził od 20 do 25 tys. Mazowszan. W pierwszej fazie kolonizacji mazurskiej miało miejsce uzupełnienie strat ludnościowych wynikających z prowadzonych wojen w XV w. przez Zakon Krzyżacki z Polską, m.in. w komturstwie ostródzkim, zwłaszcza po roku 1475. Jednak już w roku 1450 wielki mistrz Konrad von Erlichshausen odbierał przysięgę hołdowniczą w okręgach Pisz, Szestna i Szczytna także w języku polskim⁴⁰. Po pokoju toruńskim 1466 r. wiele opustoszałych wiosek przeszło w ręce szlachty mazowieckiej. Księgi ziemskie ławnicze Dąbrówna i Olsztynka notują w latach 1467—1525 wśród wpisów przeciętnie pięćdziesiąt

Ostpreussen unter Friedrich Wilhelm I 1714—1740, Göttingen 1954, s. 70 i n.; *Die Kartei Ehmer Ansiedler in nördlichen Ostpreussen nach dem grossen Pest von 1709*, bearb. von Fritz Ströfer, Hamburg 1988.

35 B. Schumacher, *Geschichte Ost- und Westpreussen*, Würzburg 1958, s. 206.

36 G. Schmoller, *Die preussische Kolonisation des 17. Und 18. Jahrhunderts*, Schriften des Vereins für Sozialpolitik, Bd. 32, 1886, s. 10 i n.

37 W. Kuhn, op. cit., ss. 6—23; H. Wunder, *Siedlung und Bevölkerung im Ordenstaat, Herzogtum und Königreich Preussen (13.—18. Jahrhundert)*, w: *Ostdeutsche Geschichts- und Kulturlandschaften*, Tl. 2: *Ost- und Westpreussen*, hrsg. von H. Rothe, Köln 1987, ss. 67—98.

38 S. Zajączkowski, op. cit., s. 47.

39 H. Gollub, *Die Masuren. Der ostdeutsche Volksboden*, Breslau 1926, s. 110 i n.

40 W. Kuhn, op. cit., s. 12.

polskich nazwisk⁴¹. Osadnicy ci rekrutowali się zazwyczaj z terenów przygranicznych Mazowsza lub ziemi dobrzyńskiej, a więc z okręgów Ciechanowa, Przasnysza czy Rypina. Po roku 1466 osadnicy z Mazowsza zajmowali „opuszczone łany” w południowej Warmii. Jednym z zasadźców tych osadników w latach 1516—1519 i 1521 był Mikołaj Kopernik⁴². Badacz tego osadnictwa Hans Schmauch⁴³ próbował kwestionować zamienność pojęć „Mazur” i „Polak”. Walter Kuhn⁴⁴ nie zgodził się z tą sugestią pisząc; „Różnica między Mazurem a Polakiem nie wywodzi się od innego miejsca pochodzenia, lecz od odmiennych warunków rozwojowych w nowym kraju”. Dodajmy, że inne warunki to państwo pruskie i protestantyzm. Pochodzenie tych osadników z Mazowsza jest dobrze poświadczone źródłowo. Obok określeń „masovita” czy „polonus” podawane są miejscowości ich pochodzenia zazwyczaj z okręgów Ciechanowa czy Łomży.

Obraz zróżnicowania etnicznego Księstwa Pruskiego nie byłby pełny, gdybyśmy nie wspomnieli o imigracji także Słowian, ale z bardziej odległego południa, z Czech. Odnotować bowiem należy osiedlenie się w okręgach Dąbrówna i Działdowa w roku 1548 kilkuset rodzin braci czeskich, którzy po dwudziestu latach, gdy to było już możliwe, powrócili do swojej ojczyzny⁴⁵.

Po „rekonstrukcji” osadnictwa w południowo-zachodniej części Mazur podjął książę Albrecht po roku 1540 dzieło ukończenia zasiedlenia „Wielkiej Puszczy”, czyli obszaru Galindii aż po Magrabową — Gołdap. Była to już w znacznej mierze kolonizacja wewnętrzna. Osadnicy rekrutowali się zasadniczo spośród ludności mazowieckiej zamieszkującej już dłużej w Księstwie Pruskim w okręgach Elku czy Pisz, a nie bezpośrednio z samego Mazowsza. Wynikiem tego etapu kolonizacji południowej i wschodniej części Księstwa Pruskiego, czyli Mazur — zdaniem Heide Wunder⁴⁶ — było umocnienie się tutaj języka polskiego jako języka codziennego wypierającego języki niemiecki i staropruski. Trzecia faza imigracji ludności polskiej do Prus Książęcych (lata 1600—1709) przyniosła dalsze przesunięcia w stosunku do żywiołu pochodzenia niemieckiego na korzyść tego pierwszego. Według Hermanna Golluba⁴⁷ w roku 1650 w ośmiu powiatach mazurskich — bez Węgorzewa, Kętrzyna (Rastemborka) i Gołdapi — zamieszkiwało 120 tys. osób wywodzących się z Mazowsza. Z kolei Władysław Chojnacki⁴⁸ szacuje ludność polską zamieszkującą w całych Prusach Książęcych w połowie XVII w. na 180 tysięcy na ogólną liczbę mieszkańców wynoszącą 360 tys. Wojciech Kętrzyński⁴⁹ sądził, iż w roku 1600 Polacy (Mazurzy) stanowili jedną trzecią ogółu ludności. Zdajemy sobie sprawę, że wszystkie te liczby nie są precyzyjne i wymagają uściślenia. Nie podlega jednak dyskusji, iż migracja ludności polskiej do Prus w zasadniczy sposób zmieniła mapę ludnościową tego

41 Ibidem, s. 13, przyp. 38.

42 *Mikołaja Kopernika Lokacje łanów opuszczonych (Nicolai Copernici Locationes Mansorum Desertorum)*, wyd. M. Biskup, Olsztyn 1970.

43 H. Schmauch, *Zur Frage der masurisch-polnische Bevölkerung im südlichen Ermland*, *Zeitschrift Ermland*, Bd. 23, Brunsberg 1927, s. 184.

44 W. Kuhn, op. cit., s. 13.

45 J. Śliżiński, *Z działalności literackiej Braci Czeskich w Polsce w XVI—XVII wieku*, Wrocław 1959, ss. 22—29.

46 H. Wunder, op. cit., s. 88.

47 H. Gollub, *Masuren*, Königsberg, Breslau 1914, s. 114.

48 W. Chojnacki, *Osadnictwo polskie na Mazurach w XIII—XVII w.*, w: *Szkice z dziejów Pomorza*, t. 2, Warszawa 1959, s. 26.

49 W. Kętrzyński, op. cit.; Kazimierz Piwarski, *Dzieje Prus Wschodnich w czasach nowożytnych*, Gdańsk 1946, s. 23.

kraju. Wypada też wspomnieć o nielicznej grupie socynian (arian), która po ich wypędzeniu z Polski w roku 1658 znalazła schronienie w Prusach Książęcych⁵⁰. Na marginesie należałoby wspomnieć o rzeczy mało znanej, iż w XVII w. z kolei osadnicy z Mazur brali udział w kolonizacji Kurpi. Powstały tutaj nawet parafie ewangelickie, które uległy likwidacji w wyniku akcji misyjnej jezuitów w Myszyncu⁵¹. Dzieje migracji i emigracji ludności polskiej do Prus z Mazowsza i w odwrotnym kierunku czekają na swojego badacza. Badania Ottona Wanka⁵² wskazują w każdym razie na wielką ruchliwość ludności w XVIII stuleciu na granicy prusko-mazowieckiej.

4. Migracja ludności litewskiej

Migrację ludności litewskiej do Prus poprzedził napływ na Mierzę Kurońską i okolice najpóźniej od roku 1400 nielicznej grupy ludności bałtyjskiej Kurów zamieszkujących ziemię na północ od Kłajpedy. Kurowie wtopili się później w ludność łotewską⁵³. Z kolei konflikty wojenne między Zakonem a Litwą uniemożliwiały migrację ludności litewskiej na niezamieszkane tereny północno-wschodnie państwa krzyżackiego. Sytuacja zmieniła się po podpisaniu pokoju melneńskiego w 1422 r. Początkowo pierwszymi osadnikami byli tutaj zbiegli chłopci litewscy. Udział szlachty, tzw. bojarów, w odróżnieniu od kolonistów mazowieckich był raczej nieliczny. Osadnicy litewscy napływali w okolice Kłajpedy już w XV w., jednak znacznie liczniej od początku XVI w. Natomiast w komturstwie ragneckim napływ Litwinów datuje się już od lat osiemdziesiątych XV w. Osadnicy litewscy — jak pisze Marian Biskup⁵⁴ — posuwali się wzdłuż rzek, docierając kolejno do okręgów Tylży, Wystruci i Labiawy. Prawa miejskie Tylża uzyskała w roku 1552, a Wystruć w roku 1583. Do roku 1544 istniała w tej części Prus tylko jedna parafia w Wystruci, ale już w 1590 r. było ich jedenaście. Bilans migracji litewskiej do Prus do roku 1540 według obliczeń Hansa i Gertrud Mortensenów⁵⁵ wynosił 5 tys. rodzin, co daje co najmniej 25 tys. osób. Dodajmy, iż pozostała ludność staropruska, Skalowowie i Nadrowowie, stosunkowo szybko asymilowała się z ludnością litewską. Rezultatem migracji litewskiej było wyłonienie się w końcu XVI w. starostw litewskich (tzw. litauische Ämter), tj. Kłajpedy, Tylży, Ragnety, Wystruci i częściowo Labiawy, a od XVII stulecia regionu nazywanego „Pruską Litwą”, który przetrwał niemal po czasy nam współczesne.

Wnioski końcowe byłyby następujące:

1. Ludność rodzima staropruska bądź została wytepiąta przez Krzyżaków w czasie podboju Prus, bądź w ciągu kilku stuleci uległa asymilacji, wtapiając się w żywioł niemiecki, polski (mazurski) i litewski.
2. Procesy migracyjne kolonistów z Niemiec, Polski i Litwy doprowadziły już w początkach XVII w., do powstania jakby trzech regionów odmiennych etnicznie,

50 E. Sukertowa-Biedrawina, *Bracia polscy na ziemi mazurskiej*, Komunikaty Instytutu Mazurskiego w Olsztynie, 1949, nr 1—12, ss. 40—68.

51 W. Kuhn, op. cit., s. 42.

52 O. Wank, *Bevölkerungsfuktuation zwischen Ostpreussen und der Nachbarländern vom 16. bis 18. Jahrhundert*, *Altpreuussische Geschlechterkunde*, Neue Folge, 1994, Jg. 42, Bd. 24, s. 135 i n.

53 Ibidem, s. 23 i n.

54 M. Biskup, G. Labuda, op. cit., ss. 452—453.

55 H. Mortensen, *Die litauische Einwanderung nach Ostpreussen*, Prussia, 1933, Bd. 30, s. 137 i n.

których wyróżnikiem było posługiwanie się przez większość mieszkańców odmiennym językiem: niemieckim — Górne Prusy i Sambia, polskim — Mazury i południowa Warmia, litewskim — Pruska Litwa. Można było się spodziewać, iż za odmiennością etniczną może przyjść odmienność polityczna — choćby w ograniczonym zakresie — na wzór szwajcarskich kantonów. Procesy dziejowe XIX stulecia taki rozwój wypadków przekreśliły.

Die Migrationen der deutschen, polnischen und litauischen Bevölkerung in die preußischen Gebiete im 13.—18. Jahrhundert

Zusammenfassung

Der Verfasser beschäftigt sich auf eine synthetische Weise mit einem der Schlüsselprobleme in der Geschichte Preußens, mit dem der Eroberung dieses Gebietes durch den Ritterorden und mit der etappenweisen Besiedlung der preußischen Gebiete durch die deutsche, polnische und litauische Bevölkerung.

Er kommt zu folgenden Schlüssen:

1. Die autochthone altrussische Bevölkerung wurde entweder durch den Ritterorden während der gewaltsamen Besetzung Preußens ausgerottet oder unterlag in den nächsten Jahrhunderten der Assimilation, in dem sie sich im deutschen, polnischen (masurischen) und litauischen Element auflöste.

2. Die Migrationsprozesse der Siedler aus Deutschland, Polen und Litauen führten schon am Anfang des 17. Jahrhunderts zur Entstehung von drei, ethnisch differenten, Regionen, die sich durch die Benutzung der Sprache unterschieden haben: deutsche Sprache dominierte in Oberpreußen und Sambien, polnische in Masuren und im südlichen Teil Ermlands, litauische in Litauisch-Preußen. Man hätte annehmen können, dass mit den ethnischen Differenzen auch eine politische Differenzierung, wenn auch auf beschränkte Weise, wie beim Beispiel der Schweizer Kantone einhergegangen wäre. Die Geschichtsprozesse des 19. Jahrhunderts vereitelten eine solche Entwicklung der Ereignisse.

Übersetzt von Krzysztof Ruchniewicz